

ETNIKAI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK
A POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN

KŐSZEGI MARGIT
BARTA GÉZA
ILLÉS TAMÁS
BERKI MÁRTON
(SZERK.)

BUDAPEST, 2018

Lektorálta:

SERES ATTILA PhD főlevéltáros (MNI OL), tudományos munkatárs (MTA BTKI TTI)

A térképeket tervezte: www.szamterkep.hu, GYURIS FERENC (5; 6; 7; 8; 9),

KARÁCSONYI DÁVID (29; 30; 31; 32)

A térképeket rajzolta: www.szamterkep.hu

A felvételeket készítették a szerzők BERKI MÁRTON ÉS BOTTLIK ZSOLT

SZERZŐK:

BAROCH CSABA (5.3., 6.2.)

BARTA GÉZA (3.3., 5.1.)

BERKI MÁRTON (6.2.)

BOTTLIK ZSOLT (3.2., 3.3., 4.1., 6.3.)

DEMETER GÁBOR (2.1.)

GYURIS FERENC (2.2.)

ILLÉS TAMÁS (3.3., 4.3.)

KARÁCSONYI DÁVID (6.1.)

KŐSZEGI MARGIT (3.1., 4.1., 4.2., 5.2.)

LINC ANNAMÁRIA (5.2.)

Technikai szerkesztő: KŐSZEGI MARGIT

Borítóterv: VAGÁCS ISTVÁN (madstudio.kft@chello.hu)

Nyomdai előkészítés és sokszorosítás:

CC Printing Kft., Felelős vezető: Könczey Áron

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd! 3.0
Unported Licenc feltételeinek megfelelően szabadon felhasználható.

Felelős kiadó:

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar

A könyv megjelenését Az NKFI-124291. számú projektje; a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (1783-3/2018/FEKUTSRAT) keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az ELTE TTK Jegyzettámogatási pályázata is támogatta

ISBN: 978-963-489-086-7 (nyomtatott)

ISBN: 978-963-489-087-4 (pdf)

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	9
2. A TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁG TÉRSZERKEZETÉNEK ALAPVONÁSAI	13
2.1. BELSŐ TÖRÉSVONALAK NYOMÁBAN – TÉRSZERKEZETI VIZSGÁLATOK AZ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN	13
2.1.1. Kutatási előzmények	14
2.1.2. Adatbázis, módszerek	16
2.1.3. A regionális társadalmi és gazdasági differenciák jellege a 19–20. század fordulóján	19
2.1.4. A történeti régiók továbbélése és fejlettségbeli különbségeik	21
2.1.5. A törésvonalak futása az első világháborút követően	24
2.2. „SZOVJET” ÉS „POSZTSZOVJET”. RENDSZERSZINTŰ TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI KERETEK A SZOVJET SZOCIALISTA RENDSZERBEN ÉS UTÁNA	31
2.2.1. A szovjet rendszer általános társadalmi és gazdasági jellemzői	32
2.2.1.1. <i>Előzmények</i>	32
2.2.1.2. <i>Következmények</i>	40
2.2.2. Társadalmi és gazdasági keretek a rendszerváltás után – Oroszország példáján.....	51
3. AZ ETNICITÁS TÉRSÉGI JELLEGZETESSÉGEI	57
3.1. AZ OROSZ NACIONALIZMUS ARCAI	57
3.1.1. A nemzet mint horizontálisan elképzelt közösség	58
3.1.2. A cári orosz birodalmi gondolat jellegzetességei	59
3.1.3. A többnemzetiségű birodalom és a nemzeti gondolat	62
3.1.4. Orosz nemzetépítés a Szovjetunióban	65
3.1.5. A posztszovjet orosz etnonacionalizmus vonásai	69
3.2. GEOPOLITIKA ÉS NYELV AZ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN	71
3.2.1. A nemzeti nyelv kialakulásának történelmi keretei	71
3.2.1.1. <i>Alapok – a geopolitika által orientált kulturális hatások és a nyelv</i>	71
3.2.1.2. <i>A nyelv a kora újkori helyi társadalmakban</i>	73
3.2.2. A 19–20. századi nyelvpolitikák	74
3.2.2.1. <i>Oroszország</i>	74
3.2.2.2. <i>Szovjetunió</i>	75
3.2.3. A nyelvhasználat problematikája – jelenlegi helyzet	78
3.3. OROSZ ÉS SZOVJET NÉPSZÁMLÁLÁSOK ETNIKAI-NEMZETI KONTEXTUSBAN	81
3.3.1. Az összeírás definíciós és hatalomtechnikai vonatkozásai	81

3.3.2. Az 1897-es népszámlálás eredményei és a statisztika szerepe a nemzetiségi kérdésben.....	83
3.3.3. A szovjet statisztika és nemzeti mivolt érintkezési felületei.....	87
3.3.4. A posztszovjet időszak	88
4. HELYI IDENTITÁSOK OROSZ FENNHATÓSÁG ALATT	99
4.1. A POSZTSZOVJET KÖZÉP-ÁZSIAI TÁRSADALMAK RÉTEGEI.....	99
4.1.1. Közép-Ázsia területéről és lakóiról kialakult képzetek	99
4.1.2. Közép-Ázsia a posztkolonialista diskurzusokban és a nacionalizmus-elméletekben.....	100
4.1.3. A közép-ázsiai posztszovjet „nemzeti” identitások rétegei.....	101
4.1.3.1. <i>A gyarmatosítás előtt: a tradicionális Közép-Ázsia</i>	101
4.1.3.2. <i>Az orosz expanzió és hatásai Közép-Ázsiában</i>	103
4.1.3.3. <i>Etnikai identitás és russzifikáció a szovjet időszakban</i>	106
4.1.4. A posztszovjet átalakulás.....	112
4.2. TATÁROK A POSZTSZOVJET TÉRBEN	115
4.2.1. Tatárok mint sztyepei lovas nomád népek	115
4.2.2. Tatárok a cári Orosz Birodalomban	118
4.2.3. Tatárok a Szovjetunióban	120
4.2.4. Tatárok a posztszovjet Oroszországban.....	123
4.3. ETNIKAI-VALLÁSI ZÁRVÁNY A DÉL-OROSZORSZÁGI FRONTIER MENTÉN: A KALMÜKÖK	125
4.3.1. A kalmükök kiválása és letelepedése.....	125
4.3.2. Betagozódás a cári nemzetpolitikai keretekbe.....	127
4.3.3. A térség etnikai térfolyamatai és a kalmük identitás intézményesülése a 20–21. században	129
5. „KONSTRUÁLT” (SZOVJET) ETNIKUMOK.....	135
5.1. KÖZTES-EURÓPA ÉS A POSZTSZOVJET TÉR KONTAKTZÓNÁJÁBAN: KARÉLIAI TEREK ÉS TÉRKÉPZETEK.....	135
5.1.1. Karélia szerepe a finn nemzetállam geopolitikai orientációiban	136
5.1.2. Reprezentációk a karélokról és Karéliáról	139
5.1.3. Karélok történelmi perspektívában.....	142
5.1.4. Harc a „lelkekért” – finnizáció, russzifikáció és szovjetizáció Kelet-Karéliában	144
5.1.5. Karélok a határ két oldalán a hidegháborús évek és az ezredforduló után	150
5.2. AZ AZERI NEMZETTUDAT FORMÁLÓDÁSA	153
5.2.1. Elméleti alapok: a nemzet, a nemzetté válás, etnikai alapú nacionalizmus	153
5.2.2. Az azeri nemzetfelfogás etnikai alapjai	155
5.2.3. A modern nemzetté válás útján	156
5.2.4. A szovjet hatásokra formálódó identitástudat	157

5.2.5. Egy nemzet – két országban?	158
5.2.6. A posztszovjet azerbajdzsáni nemzet	159
5.3. TÁDZSIK IDENTITÁSOK: EGY KORASZÜLÖTT NEMZET KORTALAN ALTERNATÍVÁI.....	161
5.3.1. Posztkolonialista posztszovjet.....	162
5.3.2. A tádzsik nyelv mint közös tudattalan	163
5.3.3. Elképzelt közösségek darabokban	167
5.3.4. Antihegemonia: lehetőségek az állam helyett.....	171
6. A (POSZTSZOVJET) VÁROSI TÉR ETNIKAI VONATKOZÁSAI... 173	173
6.1. FÖLDRAJZI KALAUZ A „SZOVJET” VÁROSHOZ, MINSZKHEZ ... 173	173
6.1.1. Minszk: fiatal központ a városhálózatban.....	176
6.1.2. Minszk: zsidó polgárvárosból belarusz munkásmetropolisz	179
6.1.3. Minszk: az iparváros	183
6.1.4. Minszk: a városközpont szimbolikus terei	185
6.1.5. Minszk: a kompakt város.....	188
6.2. LWÓW, LEMBERG, LVOV, LVIV – AZ „OROSZLÁNOK VÁ- ROSA” MINT PALIMPSZESZT	191
6.2.1. A város történetének rövid áttekintése	192
6.2.2. A palimpszeszt koncepciója	195
6.2.3. Lviv mint palimpszeszt	197
6.2.3.1. <i>Az épített környezet mint palimpszeszt.....</i>	197
6.2.3.2. <i>A város toponímiája és szimbolikus tájképe mint palimpszeszt .....</i>	201
6.2.3.3. <i>Az alternatív városszöveg mint palimpszeszt.....</i>	207
6.3. VÁLTOZÓ HATALOM, VÁLTOZÓ VÁROSI TÉR – A POLITI- KA LENYOMATAI CHIŞINĂU-BAN.....	211
6.3.1. Az etnikailag heterogén városi terek történelmi keretei Moldovában	211
6.3.2. A politikai földrajzi dimenzió – A főváros kérdése Moldovában.....	214
6.3.3. A város funkcionális szerkezete	216
6.3.4. A hatalom „üzenetei” az épített környezetben.....	221
7. ÖSSZEFOGLALÁS.....	229
8. FELHASZNÁLT IRODALOM	241
8.1. FORRÁSOK.....	241
8.1.1. Afganisztán	241
8.1.2. Balti országok	241
8.1.3. Belarusz	241
8.1.4. Irán.....	241
8.1.5. Kaukázus országai.....	242
8.1.6. Kazahsztán	242
8.1.7. Kirgízia	242
8.1.8. Krím-félsziget.....	242

8.1.9. Moldovai Köztársaság.....	242
8.1.10. Oroszország.....	243
8.1.11. Románia	243
8.1.12. Tádzsikisztán	244
8.1.13. Türkmenisztán	244
8.1.14. Üzbegisztán.....	244
8.1.15. Ukrajna	244
8.2. IRODALOM	245
9. ÁBRA- ÉS TÁBLÁZATJEGYZÉK.....	277
9.1. ÁBRAJEGYZÉK	277
9.2. TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE.....	278

6. A (POSZTSZOVJET) VÁROSI TÉR ETNIKAI VONATKOZÁSAI

6.1. FÖLDRAJZI KALAUZ A „SZOVJET” VÁROSHOZ, MINSZKHEZ

Minszknek nincs ismert sugárútja, mint a szentpétervári Nyevszkij prospekt, nincs történelmi erődje, mint a moszkvai Kreml, nincs nevezetes lépcsősora, mint a Patyomkin-lépcső Odesszában. Mégsem egy unalmas, szürke betonrengeteg! Egyrészt a településföldrajz iránt érdeklődők számára Minszk – fejlődése, településszerkezete kapcsán – a „szovjet város” etalonja (BOHN, T. 2008). Másrészt a város 1950-es években kiépült központi sugárútja a sztálinista szocialista klaszszicizmus monumentális együttese, amelyet 2004-ben az UNESCO világörökség listájára is jelöltek (BEKUS, N. 2017). Emellett az 1920-as, 1930-as évek szovjet konstruktivizmusa – ami sok tekintetben még a nyugati trendeket követte – szintén több épületen tükröződik.

Bár a szovjet városfejlődés kiváló mintaterülete a belarusz főváros, a geográfia alig fedezte fel eddig magának, sőt a történelemtudomány illetve a társadalomtudomány is csak az elmúlt évtizedben figyelt fel rá. Minszk azóta igazi „slágerterepé” vált; urbanisztikai hátterű, interdiszciplináris szemléletű társadalomtudományi tanulmányok egész sora jelent meg 2008 óta, amelyek módszertanilag főként politikai, várostervezési dokumentumok, sajtóhírek, mélyinterjúk tartalom- és diskurzuselemzésén, illetve részben terepbejáráson alapulnak.

Minszk kutatásának első mérföldköve egy önálló monográfia volt a német történész, BOHN (2008) tollából, aki a város 1945 utáni társadalmi átalakulásával, Minszk szovjet várossá válásával foglalkozott. SHIROKANOVA (2010) a belarusz identitáskeresés tükrében írt Minszkről; az utcanevek eredete, a városi terekben használt szimbólumok, a város 1990 utáni megújításának irányai álltak vizsgálódásának középpontjában. Szerinte a jelen hatalmi diskurzus a szimbólumok terén főként a második világháborús győzelemre épít, emellett egyfajta „tisza”, azaz kérdésektől mentes 20. század előtti múltat igyekszik kreálni a 2000-es évek óta zajló historizáló fejlesztésekkel (kreált városrészek, amelyek adott formájukban sosem léteztek). A posztszocialista

városi tájakkal foglalkozó tanulmánykötet (COPE, B., MILERIUS N. 2008) egyik Minszkről szóló fejezete annak okait járja körbe, hogy miként kapcsolja össze a hatalom a számára negatív fizikai (romos épülethomlokzatok, szemét) és társadalmi tényezőktől (ellenzéki tüntetések) való megszabadulást, hogyan lett Minszk egyfajta kitisztított, „kifényesített”, kivilágított város (SZARNA, A. 2008). A svéd marxista szociológus, GÖRAN (2009) Minszket, Vilniust és Bakut összevető tanulmánykötete a posztszovjet fővárosok „politikai terének” átalakulásával foglalkozik, különös tekintettel a hatalom térbeli reprezentációjára (LIUBIMAU, S. 2011). BEKUS (2017) Minszket és Asztanát veti össze, abból a szempontból, hogy a szovjet szocializmus épített és kulturális örökségét miként próbálják újrahasznosítani, „nemzetiesíteni” az új hatalmi centrumok újrapozicionálásának keretében.

HANSEN (2017) kapcsolatot igyekszik felállítani Minszk, mint „szovjet város” két központi helyének térbeli, szimbolikus sajátosságai, a tér különböző szereplők (a hatalom, az ellenzéki tüntetők) általi megélése és az ezeken a tereken zajló nagyobb minszki ellenzéki megmozdulások (2006, 2010) elbukása között, mintegy összevetve azokat a kijevi Majdannel (2004, 2013). Eközben azonban sokszor túlgondolja a „teret”. Egy tömegtüntetés feloszlata sokkal inkább az adott (geo) politikai erőviszonyok, a szélesebb társadalmi-politikai és hatalmi keretek, mintsem a városi tér sajátosságainak függvénye.

Velük szemben a Belarusz-szakértő orosz-amerikai geográfus, IOFFE Minszket véleményem szerint a lényegi kontextusában – HANSENEL (2017) ellentétben – nem a jelenlegi hatalmi diskurzuson keresztül, hanem Bohnhoz hasonlóan a második világháború utáni roppant gyors fejlődés tükrében próbálja értelmezni. Ez vezetett oda, hogy Minszk (Belaruszhoz hasonlóan) 1991 után sok tekintetben a poszt-szocialista úttól különböző, különutas város lett. IOFFE (2004) Minszkről, mint Belarusz legnagyobb ipari-gazdasági monocentrumáról, a szovjet gazdasági siker kirakatvárosáról ír. KLINAU (2008) az imázs szemszögéből közelíti meg ugyanezt, amikor Minszk szimbolikáját a szovjet szocializmus „aranykorával”, a relatív jólét és nyugalom által áthatott korszakkal, a „szovjet életérzés”, a „napfény városa”, a „kommunista holnap városa” fogalmakkal kapcsolja össze (GOMEZ, H. R. 2017). BEKUS (2017) kiemeli, hogy a szovjet kor örökségét számos szerző figyelmen kívül hagyja, amikor a jelenlegi hatalmi kontextust próbálja értelmezni. HANSEN (2017) véleményével ellentétben Minszk szimbolikája tehát nem a jelen hatalom sikerét hivatott hirdetni, hanem épp ellenkezőleg, a kései szovjet kontextus teremtette meg a társadalmi igényt a jelen hatalom és a szovjet nosztalgia iránt.

PIROZHNIK (et al. 2015) szerint Minszk fejlődése a 20. század második felében egész Belarusz fejlődését testesítette meg, így válhatott a (korábban szinte jelentéktelen) város az ország gazdasági és ipari centrumává. Pirozhnik bemutatja Minszk rendezési terveit 1926-ig visszamenőleg, amelyek alapjaiban határozták meg a „szovjet város”, Minszk térbeli fejlődését. Ezért is tűnik lényegi tévedésnek

(ibid. p. 62) a párhuzam felállítása Burgess és Hoyt városszerkezeti modelljével, amely a telekárak, azaz végső soron a kapitalista piaci folyamatok által vezérelt észak-amerikai városfejlődés leegyszerűsített térmodellje volt. A rendezési tervek a posztszovjet érában is sokkal nagyobb hatást gyakorolnak Minszk fejlődésére, mint az ingatlan- és földpiac, ami sok tekintetben eltér a többi posztszovjet példától. MENDŐL (1963) szerint második világháborús pusztítás miatt sok európai szovjet nagyvárosban (így Minszkben) nem voltak korábbi átöröklött térbeli struktúrák (sőt lényegében társadalmi struktúrák sem), így a piac folyamatai által nem befolyásolt „szovjet város” tiszta formájában bontakozhatott ki.

Belarusz nem követte a többi poszt-szocialista országra jellemző gazdasági liberalizációt és privatizációs modelleket, a gazdaság átalakítása csak vontatottan haladt, az állam szerepe továbbra is meghatározó (KARÁCSONYI D. 2017). Minszk, ahol a szolgáltatási szektor hozzáadott értékből való részesedése a legalacsonyabb az európai fővárosok sorában (PIROZHNIK, I. et al. 2015), a függetlenné válás után is megőrizte ipari központ jellegét a belarusz gazdasági sajátosságok (IOFFE, G. 2004; KARÁCSONYI D. 2017) eredményeként. Ellentétben más közép- és kelet-európai városokkal, a posztindusztriális fejlődés még nem, vagy alig indult meg Minszkben (ANTIPOVA, E.–FAKEYEVA 2015; PIROZHNIK, I. et al 2015).

Minszk lényegét IOFFE (2004) és BOHN (2008) foglalta össze a legérzékletesebben: a város az iparpolitika-városfejlesztés egységének eredőjeként növekedett a 20. század második felében, társadalmi rövid idő alatt teljesen kicserélődött. IOFFE szerint (2004) a mai Belarusz a 20. század elején még az európai Oroszország legszegényebb, legfejletlenebb térsége volt. A dinamikus gazdasági növekedés csak a második világháború után indult meg, mivel a Szovjetunió határa és befolyási övezete jócskán kitolódott nyugat felé, így Belarusz már nem a „frontvonalon” fektült. Minszk az 1950-es évektől fokozatosan a Szovjetunió „műhelyévé”, „összeszerelő üzemévé” vált, ahol traktorok, teherautók, tévékészülékek, később pedig karórák készültek (IOFFE, G. 2004). Minszk a szovjet típusú szocializmusból szerzett relatív előnyöknek köszönhetően az 1970-es, 1980-as évekre a Szovjetunió kirakata lett (EKE, S. M.–KUZIO T. 2000; ZOLTÁN, A. 2002).

BEMPORAD (2007, 2013) és SLOIN (2016) a múltra, épp arra a multikulturális Minszkre fókuszál, amelyik 1941–1945 után eltűnt: a város zsidó közösségével, annak múltjával foglalkoznak. A két világháború közötti korszak a zsidóság szempontjából igen ellentmondásos volt. Egyrészt a minszki zsidó közösség tagjai maguk is részt vállaltak a bolsevik hatalom kiépítésében, ráadásul a jiddis nyelvű zsidó kultúra fénykorát élte az 1920-as évek Minszkjében a szovjet korenizáció politikájának keretében. Másrészt a nem kommunista háttérű csoportok, mint a cionisták, sőt később a bundisták (a szociáldemokrata zsidó munkásszövetség, a Bund tagjai) is szembeállították magukat a szovjethatalommal. Fontos kiemelni, hogy az európai „szovjet város” 1945 előtti multikulturalizmusa nem csak

minszki jelenség volt, és annak 1945 utáni megszűnése nem csak Minszket érintette. Ennek a folyamatnak ráadásul a zsidó közösség mellett áldozata lett a minszki lengyelség és tatárság is, amely közösségek szintén meghatározó elemei voltak az 1940-es éveket megelőző városképnek (BEKUS, N. 2017; SHIROKANOVA, A. 2010), helyüket pedig új, a szovjet nemzetiségi politikát átható belső internacionalizmus kontextusát jellemző kisebbségek – oroszok és ukránok – váltották föl.

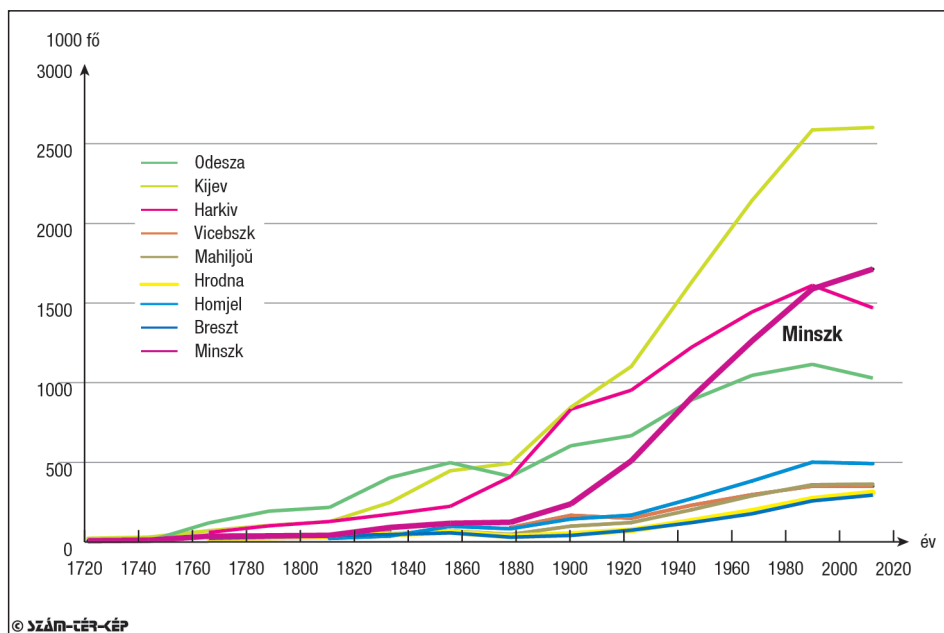
Az előbbieken alapján megállapítható, hogy Minszk arculatában a „szovjet városfejlődés” időszaka a meghatározó. Az ország azonban a függetlenné válása óta – más posztszocialista országoktól eltérően – sajátos társadalmi-gazdasági fejlődésen ment keresztül, ami kérdésessé teszi, hogy a város posztszovjet városnak tekinthető-e egyáltalán? Minszk városfejlődésének szisztematikus áttekintésével, a szakirodalom és a rendelkezésre álló adatok, a jellemző trendeket bemutató egyszerűbb kvantitatív vizsgálatok alapján kísérlem megválaszolni e kérdést. A földrajzi helynevek írásánál vagy a jelenlegi hivatalos írásmódot (Vilnius), cirill betűk esetén azok fonetikus átírását (Homjel, Viciebszk, Mahiljoŭ), vagy konkrét dátummal való említés esetén az akkori hivatalos nevet (Wilno 1921–1939), vagy annak fonetikus átírását (Vilna 1917 előtt, Vilniusz 1945–1991) tüntetem fel. A belarusz főváros fejlődésének megértéséhez szükséges Minszk városhálózatban betöltött szerepét, társadalmi átalakulását és településszerkezeti sajátosságait komplex módon, a regionális földrajz szintetizáló szemléletének segítségével értelmezni.

6.1.1. Minszk: fiatal központ a városhálózatban

Belarusz területe a kontinens közlekedési folyosóinak, hadiútjainak (Berlin–Moszkva tengely) találkozásában fekszik, aminek gyújtópontja épp a főváros, Minszk. A történelem során a fekvés inkább a város pusztulását hozta (pl. második világháború), mintsem fejlődését segítette (KARÁCSONYI D.–KOC SIS K.–ZHOOMAR, P. 2017), ami alapvetően meghatározta a népességszám-változást 1945-ig (MANAK, B.–ANTIPOVA, E. 1999). A 20. század közepéig Minszk nem tudta betölteni azt a központi szerepet a kelet-európai városhálózatban, amelyet egy szerves fejlődés keretében Kijev, Moszkva, Szentpétervár vagy épp Odessza addigra már elért. A 20. századi népességvesztés mértékét tükrözi, hogy egész Belarusz népessége csupán másfélszeresére nőtt 1918 és 1991 között a mai ország területére vetítve. Ugyanekkor a hasonlóan sokat szenvedett Lengyelország népessége – a mai határok között – több mint duplájára tudott nőni (ANTIPOVA, E.–FAKEYEVA, L.–KARÁCSONYI D. 2017). Belarusz népessége 1946-ban csupán 72%-a volt az 1914-es szintnek (PIROZSNIYK, I. 2000). Persze ebben nem csak a háborús népességvesztésnek, illetve a holokausztnak (1941–1944), de a lengyel kisebbség szovjetek általi deportálásának (1939–1941 és 1944–1946) is szerepe volt. Ráadásul mind a zsidóság, mind a lengyel lakosság

városokban élő kisebbség volt, ami Minszk esetében csak tovább erősítette e népességvesztés hatásait.

A nagyobb természetföldrajzi akadályok nélküli tájon a Christaller-i központi helyek modelljét követő belarusz városhálózat 5 regionális központja (Homiel, Breszt, Hrodna, Vicsiebszk, Mahilioŭ és a hatszög utolsó csúcsát adó, a belarusz kulturális fejlődésben szintén fontos szerepet betöltő litván főváros, Vilnius) mellett a városhálózat csúcsára csak a 20. század második felében kapaszkodott fel az ország közepén elhelyezkedő Minszk (KARÁCSONYI D. 2008). Minszk, amely a cári időkben jóval elmaradt a ma hozzá hasonló nagyságú kelet-európai metropoliszok akkori népességétől (29. ábra), csupán 1945 után vált a volt Szovjetunió európai területének negyedik legnagyobb városává Moszkva, Szentpétervár és Kijev után. Minszk így már kitölti a Szentpétervár–Moszkva–Varsó–Kijev négyszög közepén az igazi nagyváros szerepét (HAJDÚ-MOHAROS J. 1995). A szovjet idők regionális fejlesztési politikája tehát a Christaller-i elveket hűen követve – a korábbi háborús pusztítások miatt – eleve hiányzó térbeli csomópontot pótolta. A város fejlesztése, bár erőltetett ütemű volt, csupán meggyorsította a népességnövekedést, amely a 20. század második felében kibontakozó békés fejlődés keretében amúgy is beindult volna. A Minszket követő második legnagyobb város, Homjel fél millió lakossal bír, de a többi négy regionális központ népessége is 3-400 ezer

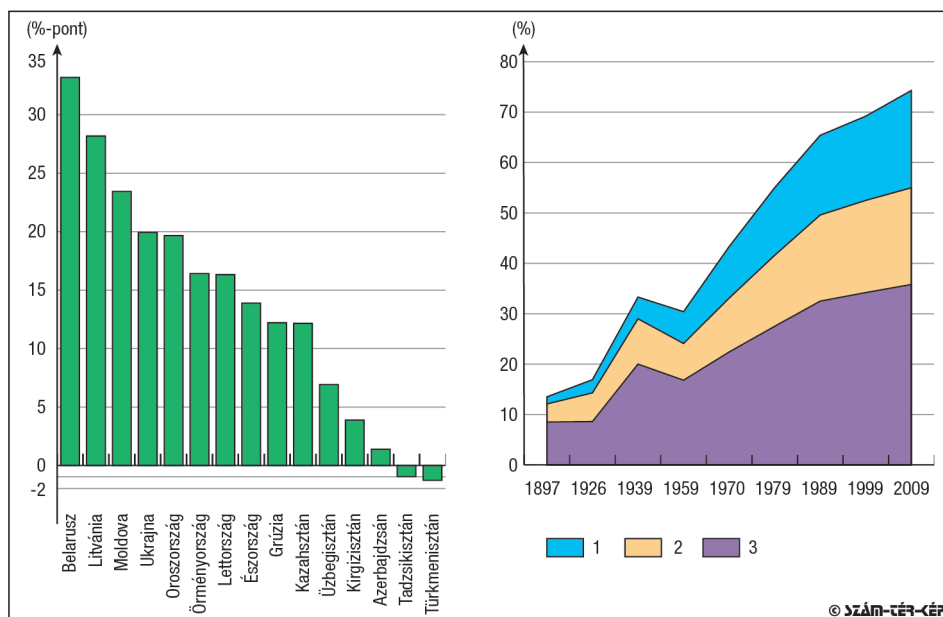
29. ábra Minszk és néhány kelet-európai nagyváros népességszám-változása.

Adatforrás: oroszországi (1897), szovjet (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989) népszámlálások, városok adatai (2002), Population statistic (1750–1880, 1914)

fő közötti, így nagyjából a Zipf-(rang-nagyság) szabályt követve szerves ellensúlyát képezik a városhálózatban a fővárosnak, ami – ANTIPOVA és PIROZSNYIK (2013) álláspontjával ellentétben – nem igazán tekinthető klasszikus vízfejnek.

Az 1960-as években kezdődött az igazán nagy városrobbanás időszaka az egész Szovjetunió történetében, ám annak üteme Belaruszban volt a leggyorsabb (30. ábra). Minszk népessége 1970-re elérte a 907 ezer főt, amely éves szinten 36 ezer fős növekedést jelent 1959 és 1970 között! A növekedési csúcstól – évi 40 ezer fő – az 1970-es években érte el a belarusz főváros, amikor a legnagyobb ütemű lakótelep-építések zajlottak (például a város délkeleti részén fekvő Szerabranka). Ezzel Minszk népességét és területét tekintve az egyik leggyorsabban növekvő város volt az európai szovjet nagyvárosok sorában. Az ország által 1989-re elért magas urbanizációs szint javarészt Minszk illetve a regionális központok fejlődésének eredménye (30. ábra).

Minszk egymaga adta a belarusz urbánus népességnövekedés bő negyedét 1959 és 1989 között. Növekedésének sebessége meghaladta három regionális központ növekedését is, kivéve a két nyugati, 1945 előtt még lengyel karakterű nagyvárost, Brestet és Hrodnát. A 17 további 50 ezer főnél népesebb belarusz város (2009)

30. ábra Az urbanizáció szintjének változása az egyes szovjet tagköztársaságokban (1959–1989) és a városi népesség arányának, valamint az urbánus népesség összetételének változása város-kategóriák szerint.

1– Urbanizációs szint (Minszk és a nagyvárosok nélkül); 2– Nagyvárosok részesedése a teljes népességből; 3– Minszk részesedése a teljes népességből. Adattörzés: oroszországi, (1897), szovjet (1926–1989) és belarusz (1999, 2009) népszámlálások

közül csupán 6 növekedett Minszknél gyorsabban 1959 és 1989 között. Ezek közül három újonnan alapított szovjet „újváros”: Navapolack (1958, petrokémia-ipar), Szalihorszk (1958, kálisó-bányászat, nehézszerkezetgyártás) és Zsodzina (1963, BelAZ dömpergyár); illetve három, a szovjet időkben közepes iparvárossá duzzasztott korábbi kisváros; Zslobin (kohászat), Mazir (petrokémia-ipar) és Maladzecsna (sokoladalú gépgyártás, garnizonváros). Ráadásul Zsodzina és Maladzecsna, mint szatellitvárosok felfejlesztése a Minszkben koncentrálódó ipar dekoncentrációját szolgálta.

6.1.2. Minszk: zsidó polgárvárosból belarusz munkásmetropolisz

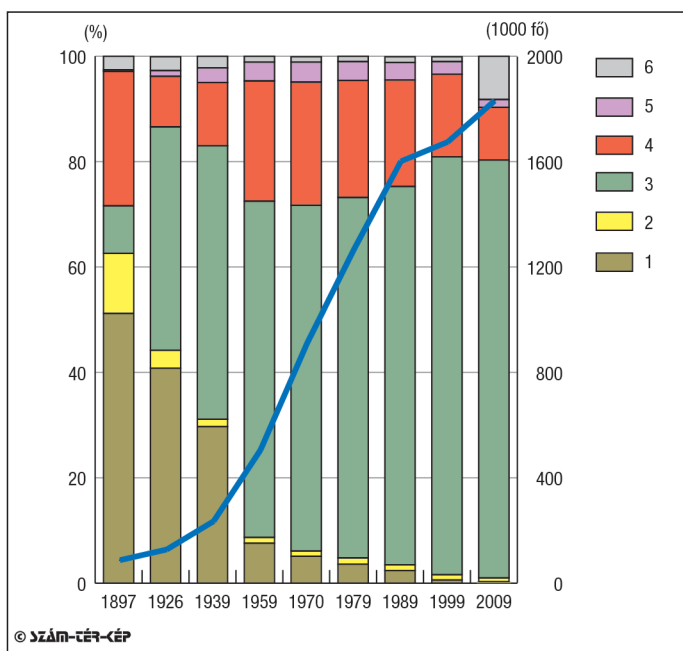
Minszk a korabeli Lengyelországtól a Cári Birodalomhoz kerülve 1793-ban emelkedett kormányzósági székhely rangra, azonban egészen az 1880-as évekig nem tűnt ki a mai öt belarusz regionális központ sorából, sőt a szintén kormányzósági székhely rangú Vicsiebszk és Mahiljoŭ népesebb volt nála. A város fejlődése a Moszkva–Varsó vasútvonal megnyitása (1871) után gyorsult fel, ami nagymértékben serkentette a tőkés iparosítást. Az iparosítás azonban ekkor még csak manufaktúrákat, háziipart, könnyűipart jelentett (BOHN, T. M. 2008), ami javarészt a városba egyre nagyobb számban koncentrálódó zsidó polgárságnak köszönhetően fejlődött. Belarusz egészen a holokausztig meghatározó lélekszámú zsidósággal rendelkezett, mivel mai területe a cári birodalmon belül a zsidó letelepedési övezet magja volt (KARÁCSONYI D. 2017b). A minszki zsidó közösség lélekszáma 1850 és 1897 között 13 ezer főről 46,5 ezerre nőtt. Ezzel a mai Belarusz területén a legnagyobb lélekszámú zsidó közösség a 19–20. század fordulóján már Minszkben élt. A város teljes népessége 1880 és 1897, azaz szűk két évtized alatt megduplázódott, 42 ezerről 91 ezerre főre nőtt, így a legnagyobb város lett Belarusz mai területén.

Nem véletlen, hogy épp Minszkben tartották az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első kongresszusát (1898) is – többek között Lenin részvételével –, mivel azt a zsidó közösség által alapított Bund, a cári birodalom legjelentősebb szociáldemokrata mozgalma finanszírozta. A gyűlés helyszínéül szolgáló egykori földszintes faház a régi Minszk különös mementója a városközpontban, ami munkásmozgalmi múzeumként, emlékhelyként a szovjet időkben is működött.

Bár a zsidóság szerepe meghatározó volt Minszk életében és fejlődésében a 19. és a 20. század fordulóján, emancipációjukra csak a cári hatalom megdöntésével járó februári forradalom (1917) után került sor, amikor az orosz polgári kormány szabaddá tette a zsidóság Oroszországon belüli mozgását, politikai szerepvállalását (BEMPORAD, E. 2013). Mivel a polgárháború alatt sokat szenvedett a minszki zsidóság – különösen a lengyel megszállás idején elkövetett pogrom során – többségük lelkesedéssel fogadta a bolsevik csapatok bevonulását 1920-ban, és sokan vállaltak vezető szerepet a szovjet rendszer Belaruszban való kiépítésében is (BEMPORAD, E. 2013). Bár a kommunista internacionalizmus és ateizmus keretében

elnyomták a cionista mozgalmat és a héber nyelv használatát, sőt a zsinagógákat is bezárták, a bolsevik hatalom által preferált jiddis nyelvű zsidó kulturális élet mégis fénykorát élte Minszkben. A bolsevik hatalomátvétel után a jiddis hivatalos nyelv lett Belaruszban – a belarusz, az orosz és a lengyel mellett (SHIROKANOVA, A. 2010; KARÁCSONYI D. 2017b) –, zsidó állami színház működött Minszkben, illetve ugyan- csak itt adták ki az 1920-as évek Szovjetuniójának legnagyobb példányszámú jid- dis nyelvű újságát, a Shtern-t (Csillag) is (BEMPORAD, E. 2013).

Fontos kiemelni, hogy míg az 1897-es népszámlálás adatai alapján Minszkben a zsidóság abszolút többségben volt, ahol értelemszerűen a zsidók lélekszáma meg- haladta a keleti szlávok és a lengyelek összesített létszámát is, addig 1926-ra már relatív többségüket is elveszítették a gyorsan növekvő lélekszámú belaruszokkal szemben (31. ábra). A belaruszok növekedéséhez az a tény járult hozzá, hogy a korenizáció egyrészt a belarusz identitás felvállalása felé hatott az orosz helyett, főként azok körében, akik már a cári időkben is a városban éltek és orosznak vallották magukat. Másrészt a korenizáció a belarusz identitás felé tolt a lengyel identitású (katolikus vallású, de belarusz nyelven beszélő) emberek egy részét is, amivel a 20. század elején még a harmadik legnépesebb minszki közösséget adó lengyelek lélekszáma 1926-ra a felére zsugorodott. Így a lengyelek voltak az

31. ábra Minszk város etnikai összetételének változása (1897–2009)

1– zsidó; 2– lengyel; 3– belarusz; 4– orosz; 5– ukrán; 6– egyéb. Adatforrás: oroszországi (1897) Belarusz (1999, 2009) és szovjet népszámlálások (1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989)

egyetlen 1000 főnél népesebb csoport, amelynek lélekszáma folyamatosan csökkent 1897 és 1939 között.

Minszk multikulturális jellegét erősítette, hogy a zsidók, a keleti szlávok és a lengyelek mellett a muszlim lipka tatárok voltak azok (SHIROKANOVA, A. 2010; HANSEN A. 2017), akik számottevő, 1000 fős (1,3%) kisebbséget alkottak 1897-ben. Az 1939 előtti Szovjet-Belaruszban Minszk volt a fő központjuk, ahol különálló negyedük a város közepén a faházakból álló Tatarszkaja Szlabada volt. Itt volt Minszk egyetlen mecsete is. A negyedet végül az 1970-es évek nagyszabású városrendezése keretében számolták fel, aminek következtében lakói szétszóródtak (SHIROKANOVA, A. 2010).

Az 1920-as évek sok szempontból nyitottabb multikulturalizmusára az első csapást a sztálini oroszosítás hulláma jelentette az 1930-as évektől. Ennek háttérében az állt, hogy az 1930-as évek közepére az „osztályellenségekkel” (fehérekkel a polgárháborúban, a kulákokkal a kollektivizálás idején) leszámoló szovjethatalom a nemzeti kisebbségek ellen fordult, amelyekben a „visszamaradottságot”, az „ellenforradalmiságot” látta (SAVIN, A. 2017).

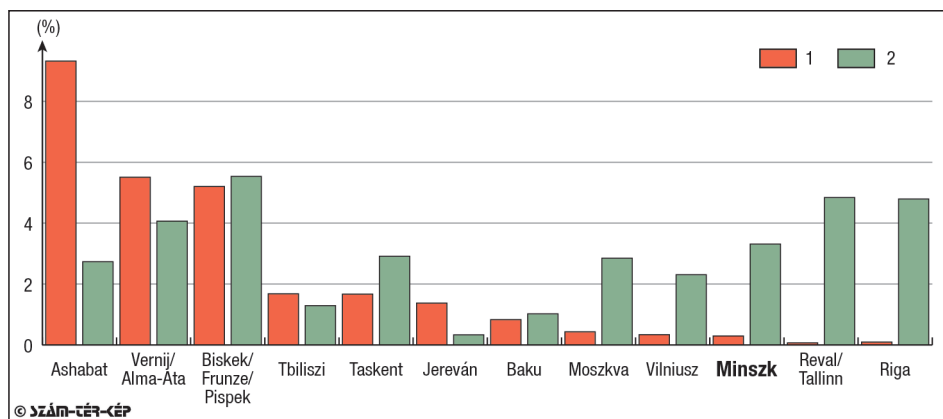
Ugyanekkor az első ötéves terv (1928–1932) idején meginduló iparosítás következtében Minszk népessége növekedésnek indult, ami a zsidóság aránybeli csökkenését hozta annak ellenére, hogy lélekszámuk számottevően nőtt 1926 és 1939 között. A vidékről beköltöző belaruszok lélekszáma azonban gyorsabban nőtt, megduplázódott. A sztálini iparosítási hullám előestéjéhez (1926) képest a város népessége 1939-re összességében is megduplázódott (240 ezer fő), de még így is jócskán elmaradt a többi szovjet ipari metropolisztól (például Harkov, Donyeck).

A holokauszt idején a minszki zsidósággal a város mellett kialakított Malij Traszczaniec nevű megsemmisítő táborban végeztek az SS-Einsatzkommando alakulatai a nácibarát belarusz karhatalom segítségével. Itt áll az az egyetlen szovjet érában állított (1947) emlékmű, amely explicite utal az áldozatok zsidó mivoltára (BEMPORAD, E. 2013; BEKUS, N. 2017). A holokauszt egyúttal kulturális trauma is volt a város számára, amely így végleg elveszítette korábbi kulturális sokszínűségét (SHIROKANOVA, A. 2010).

A minszki zsidóság lélekszáma a felére, lakosságon belüli számaránya harmadára zsugorodott 1939 és 1959 között, amiben a holokauszt mellett a nagyszámú belarusz falusi népesség városba költözésének is komoly szerepe volt. A háború után BEMPORAD (2013) álláspontja szerint a szovjet-hatalom az antiszemitizmust is bátorítani kezdte, ami Belarusz szovjetizálásával összhangban zajlott, és hozzájárult a zsidó kultúrájú Minszk szovjet munkásmetropoliszá formálásához. A háború előtt még zömmel zsidó polgárváros a háború után a beözönlő, gyári munkássá váló belarusz vidéki lakosság által etnikai összetételét és kultúráját tekintve teljesen átalakult. A szovjet urbanizáció olyan gyorsan ment végbe – különösen

Minszk esetében – hogy a beköltöző társadalom nem volt képes városi miliőt alkotni, hanem a vidéki kultúra maradt sokáig a meghatározó (IOFFE, G. 2004). Minszk egyfajta „vidékiek” metropolisszá vált (BOHN, T. 2008), ahol mindmáig megmaradtak a vidéki vonások. A traktorok épp úgy az utcakép részei, mint a nyári időszakban a dácsákra (városkörnyéki nyaralókra) látogatók, vagy onnan a városba a betakarított terményekkel visszatérő városlakók (SHIROKANOVA, A. 2010). A kialakuló szovjet városi milliók azonban már nem belarusz, hanem orosz volt a nyelvi kultúrája (ibid.), amelyben az orosz nyelv felvétele a vidékiességtől való megszabadulás szimbóluma is volt (BOTTLIK Zs. 2017).

Minszk eközben nem csak homogén belarusz várossá vált, de 1941 előtt jellemző kisebbségei (zsidók, lengyelek, tatárok) is újakra cserélődtek a „intra-szovjet” internacionalizmus jegyében (BEKUS, N. 2017), ami a Sztálin utáni szovjet etnikai politikát jellemezte, és voltaképpen az etnikai kérdés teljes tagadását jelentette. Az államalkotó belarusz etnikum mellett 1945 után jelentősen nőtt az orosz és ukrán kisebbség aránya. 1897 és 1989 között a belaruszok számánál csak az ukránok lélekszáma növekedett gyorsabban. A cári időkben még a perifériák mezőgazdasági kolonizációjában élen járó ukránság csak a szovjet etnikai politika eredményeként jelent meg Szovjetunió-szerte, mint városlakó kisebbség. Így az ukrán népesség arányváltozása egy-egy nem ukrainai szovjet nagyváros esetében ezen etnikai politika céljait, hatását tükrözi. Nem véletlen, hogy az ukránok aránya épp a baltikumi fővárosokban és Minszkben, azaz az 1945 után leginkább „szovjetizálendő” helyeken nőtt a legnagyobb mértékben. Ezzel szemben a 19. századi cári gyarmatosítás célterületén, a Dél-Kaukázus és Közép-Ázsia – sokszor kozák (ukrán) helyőrségként alapított – közigazgatási központjaiban lényegében csökkent (32. ábra).

32. ábra Az ukránok számaránya a szovjet köztársasági fővárosokban (1897, 1989)
1–1897; 2–1989. Adatforrás: orosz (1897) és szovjet (1989) népszámlálások

6.1.3. Minszk: az iparváros

Bár a minszki gépipar szerény alapjait az első öt éves terv (1928–1932) idején elkezdték kiépíteni, az ipari kapacitások zöme megsemmisült a második világháború idején (IOFFE, G. 2004). A nehézipari óriásberuházások rögtön a háború után kezdődtek, amikor sorra alapították a később szovjet össz-szövetségi szinten is jelentőssé váló, több százezer városba költöző belarusz falusinak munkát adó üzemeket. Ilyen iparfejlesztési zászlóshajó üzem volt az 1946-ban alapított MTZ (Minszki Traktorgyár), vagy a MAZ (Minszki Autógyár, 1947), a belarusz autóipar legnagyobb üzeme. A járműgyártáshoz kapcsolódóan számos további nehézipari üzem jött létre.

A város területe rohamos növekedésnek indult az 1950-es években. Egyrészt a város lakónegyedei a vasút és az iparterületek miatt a központtól északi, északnyugati irányban tudtak növekedni. Másrészt a vasútvonalak mentén délkeleti irányban épültek ki a járműipar óriásüzemei (MAZ, MTZ) a háború után.

A nehézipari vállalatok mellett az 1960-as évektől megjelentek a fogyasztási cikkek gyártó üzemek is. A Minszk hűtőszekrénygyár vagy a Horizont (Gorizont) televíziógyár ekkor vált jelentős vállalattá. A precíziós műszeripar képviselőjeként a Belarusz Optikai-Mechanikai Művek a Szmena és Zenit fényképezőgépeket gyártotta, de Minszkben készült a legtöbb szovjet karóra is. Az első szovjet számítógépet szintén Minszkben gyártották (1959). Az 1970-es évekre Minszk, mint ipari metropolisz neve fogalommá vált a Szovjetunióban, a város a legfejlettebb technológiájú iparral rendelkezett a Baltikum nagyvárosai mellett (IOFFE, G. 2004).

A minszki nehézipari óriások (MAZ, MTZ) a többi szovjet vállalathoz hasonlóan sem csak termelőegységek voltak, hanem a szociális ellátórendszert is működtették, ezáltal a dolgozók szociális biztonságát is szolgálták. A Szovjetunió szét hullása után a viszonylag kisszámú óriásvállalat átalakítása hatalmas társadalmi feszültséget okozott volna a megnövekedő munkanélküliség miatt, amit a politika nem mert felvállalni (EKE, S. M.–KUZIO T. 2000). A belső szovjet termelési munkamegosztáshoz ezer szállal kötődő, nehézipar dominálta Minszkben az 1990-es évek elején még egymást követték a nagy tüntetések a leépítések és az árak növekedése miatt (MARPLES, D. 2008). A gazdasági túlélést a privatizáció helyett az orosz kapcsolatok helyreállítása biztosította (EKE, S. M.–KUZIO T. 2000), így az egykori vállalati kooperációk, termelési láncok mentén újraindulhatott a termelés (PANKOV, V. 1996). 1996-ra az ipari óriások újra működni kezdtek, és szinte azonnal megindult a gazdasági növekedés is (IOFFE, G. 2004).

Az 1990-es évek első felét túlélő belarusz nagyvállalatok a többi szovjet utódállamhoz, így Oroszországhoz képest komoly versenyelőnyre tettek szert, mivel ki-tölthették az ottani ipari termelés összeomlása miatt keletkező piaci réseket. Bár

az Oroszországgal folytatott kereskedelem nagy része ekkor még barterügyletként bonyolódott – az olcsó orosz szénhidrogénekért gépekkel és berendezésekkel fizettek – a minszki üzemek termékei szinte korlátlan felvevőpiacra találtak Oroszországban (KARÁCSONYI D. 2017).

A vállalatokat eközben igyekeztek modernizálni, átstrukturálni, versenyképessé tenni termékskálájukat. A szocialista nagyvállalatok állami holdingokká alakulva nem csak túléltek a transzformációt, de részben meg is tudtak újulni (KARÁCSONYI D. 2017). Az iparvállalatok privatizációja csak a 2000-es évektől, apró lépésekben indult meg vegyesvállalatok formájában. Ennek egyik első példája a minszki karóragyár, amely 2010-ben 80%-ban a svájci Mueller tulajdonába került. Minszk külvárosában hozták létre 2005-ben – a magántőke vonzására – a minszki high-tech szoftver parkot, a számos kutatóintézetnek is helyet adó Akadimaharadok mellett. Közvetlenül a város mellett, Fanipalban valósult meg 2015-ben az ország eddigi legnagyobb külföldi ipari beruházása, ami a Stadler első vasúti járműgyára a poszt-szovjet térségben. Bár az ipari területhasználat a városon belül továbbra is meghatározó, az ipari termelés súlypontja egyre inkább a város határain kívülre tevődik. Ez a folyamat azonban már a minszki agglomeráció szovjet ipari szatellit-városainak kijelölésével elkezdődött (például Zsodzina).

Minszk az utolsó kelet-európai főváros, ahol még mindig nem indult el a poszt-indusztriális átalakulás, vagy legalább is e folyamat a legelején tart (PIROZHNIK, I. et al. 2015). Az állam továbbra is komoly szerepet játszik a telekárak alakításában az általa tulajdonolt és dotált vállalatok telkein keresztül. Emiatt Minszk, összehasonlítva a többi közép- és kelet-európai fővárossal, sokáig alig vonzott külföldi beruházásokat (iroda és ingatlanfejlesztéseket), ami a városképre is rányomja bélyegét (SHIROKANOVA, A. 2010). A 2000-es évek végéig a modern városi megújulást elsősorban állami nagyberuházások jelentették (2001 Köztársaság Palotája, 2004 a főpályaudvar teljes rekonstrukciója, 2005 a hipermodern belarusz Nemzeti Könyvtár, 2010 a Minsk Arena átadása a 2014-es minszki jégkorong világbajnoksághoz kötődően). A 2010-es évektől arab, török, iráni és kínai befektetések (ibid.) keretében megjelentek a külföldiek is, sőt a 2030-ig szóló városfejlesztési stratégia már egyértelműen célul tűzi ki Minszk zölddebbé tételét, térbeli, funkcionális megújítását magánberuházások által (ibid.). A városfejlődés ezen új korszakának első zászlóshajói olyan nagyberuházások, mint az egykori minszki városi reptér területének teljes revitalizációja (Forest City) (PIROZHNIK, I. et al. 2015), vagy a belarusz Nemzeti Könyvtár tőszomszédságában, szintén külföldi beruházásként felépült Majak városnegyed bevásárlóközponttal, luxuslakásokkal és irodákkal, illetve a Gazprom épülő felhőkarcolója.

A barnaövezeti funkcióváltás első csírája a város központjának közvetlen közelében fekvő Októberi Forradalom Gyár (MZOR) már nem használt épületegyüttese,

ahol 2012 óta főként a fiatalok által látogatott bárokat, éttermeket alakítottak ki magántőkéből (MAKHOVSKY, A. 2017). A várost uraló ipar negyedek, mint leendő barnaövezetek komoly környezeti kihívást is jelentenek Minszk jövőbeli fejlődése szempontjából (KHOMICH, V. et al. 2017; STRUK, M. 2015).

6.1.4. Minszk: a városközpont szimbolikus terei

A város a jószerivel zöldmezős beruházásként induló második világháború utáni újjáépítése (az épületek 70%-a elpusztult) során kezdte elnyerni mai arculatát (BEKUS, N. 2017), amelyen keresztül a szovjethatalom a saját szimbólumrendszerét, társadalomfelfogását igyekezett kommunikálni. Nagyszabású városrendezés keretében a történelmi városmag romjainak nagy részét eltüntették, és helyükre széles sugárutak, illetve a sztálini birodalmi építészet díszes középületei kerültek. A rendezés során a korábbi időkből fennmaradt erőteljes városszerkezeti vonások híján a „szovjet város” vegytiszta formája jöhetett létre. A nagyfokú rendezés, amely a második világháború után több szovjet nagyváros alaprajzát gyökeresen átformálta, viszonylag könnyen mehetett végbe, mivel a Szovjetunióban azt a magántőke sem akadályozhatta a telektulajdonlásán keresztül (MENDÖL T. 1963). Minszk újjáépítése során ráadásul olyan feszesen követték a szovjet fősodort, hogy közben teljesen figyelmen kívül hagyták a belarusz (népi) építészeti hagyományokat. A belarusz főváros így teljesen elvesztette nemzeti köztársasági főváros jellegét, ami az újjáépítés komoly kritikáját hozta 1953-ban, Sztálin halála után (BEKUS, N. 2017).

Ezen újjáépítés keretében alakították ki a belarusz főváros fő központi észak-déli tengelyét, a 45 méter széles, 1952-től először Sztálin, majd 1961-től Lenin nevét viselő sugárutat. A sugárút szimbolikus jelentősége később sem csökkent: 1991-ben Francisek Szkarina, a 16. századi belarusz polihisztor nevét vette fel, majd – immár az 1994 utáni új hatalmi kurzus keretében – 2004-ben Függetlenség sugárút lett. A függetlenség napja azonban Belarusz esetében – más posztszovjet államokkal ellentétben – nem a Szovjetuniótól való függetlenedés dátumához (1991. augusztus 25.), hanem Minszk német megszállás alóli felszabadításához (1944. július 4.) kötődik (MARPLES, D. R. 2005).

A sugárút mentén, ami a legfontosabb középületeket fűzi fel, három, funkciójában elkülönülő hatalmas tér sorakozik, amelyek szimbolikus jelentéstartalma szintén többször is átalakult (HANSEN, A. 2017). A sugárút kiindulópontja a Függetlenség tér (Ploscsa Nezalezsnaszi), amelyet bár 1991 óta nem Lenin térnek neveznek, de a tér alatti metróállomást mégis visszakeresztelték 2008-ban Lenin térré. (A metró ezen az állomáson belaruszul azt mondja be, hogy „Lenin tér állomás, kijárat a Függetlenség tér, illetve a főpályaudvar felé”. Az állomás területén, és a térképeken is Lenin tér szerepel, mint állomásnév, ám a közterület neve Függetlenség

tér.) A téren fontos kormányzati épületek sorakoznak: itt húzták föl 1934-ben a kései szovjet konstruktivizmus grandiózus példájaként a kormányépületet (Dom Urada) – az előtte ma is álló Lenin szoborral –, amely 1996-ig a legfelsőbb államtanácsnak (Vjarhoŭni Szavjet), azóta az alsóházként működő képviselőháznak (Palata Pradsztaŭnikoŭ) ad otthont. A tér 1984-ig a katonai parádék és politikai felvonulások fő helye volt, illetve ez volt az utolsó nagy ellenzéki tüntetés (2010, a kijevi Majdan után elnevezett „Ploscsa”) helyszíne is (HANSEN, A. 2017).

Ezen a téren áll az ország két nagy felsőoktatási intézménye is, az 1921-ben alapított Fehérorosz Állami Egyetem (BDU), illetve a Maxim Tanka Pedagógiai Egyetem „felhőkarcolója”, továbbá a minszki metró, a városi tanács és a főposta (Pastamt) magas-épülete. A háború után épült „felhőkarcolók” azonban nem a magas telekárak eredményei, hanem szimbolikus jelentésük volt; a szovjet rendszer nagyságát és erejét kellett sugározniuk.

A tér egyetlen, 1917 előtti épülete az 1910-ben átadott vörös színű katolikus templom (Csürvonü Kaszcjol), a lengyel kisebbség szimbolikus központja (HANSEN, A. 2017), amely – bár bontása többször fölmerült – túlélte a szovjet érárt. A templom épülete adott otthont 1932 és 1939 között a lengyel állami színháznak, majd a német megszállást követően – amikor újra templomként funkcionált – egészen 1990-ig – amikor visszakapta a katolikus hitközség – mozi működött benne.

A 2007 szilveszterén átadott felszín alatti Sztalicja (főváros) bevásárlóközponttal a kereskedelmi funkció is megjelent a téren, ami 2000-es években meginduló állami presztízsberuházások egyike volt a belarusz fővárosban (BEKUS, N. 2017). A kereskedelmi funkció tradicionális szovjet formájaként emellett tovább működik a nagyáruház is (GUM).

Az Október tér (Kasztricsnickaja ploscsa) nem csak a város és az ország közepe, ahol a nulla kilométerkő van, de 1984-ig Központi tér volt a neve is (HANSEN, A. 2017). A tér meghatározó épülete a Köztársaság Palotája (Palaca Reszpubliki), amelynek építése 1984 után szünetelt, végül 2001-ben fejezték be, ami az első nagyobb fejlesztés volt a városban a Szovjetunió összeomlása után. A palotával szemben áll az elnöki hivatal épülete, ami miatt ez a tér lett a központja a 2006-os ellenzéki tüntetéseknek is (HANSEN, A. 2017).

A sugárút központi szakaszát a reprezentatív szerepkörű, 1957-re elkészült Győzelem tér (ploscsa Peramohi) zárja, amelynek közepén felépített hatalmas obeliszk – a város „logója”, szimbóluma – az egész sugárút tengelyéből látható. A második világháborús győzelem azért a legfontosabb eleme a belarusz emlékezetpolitikának, mivel ez nyitotta meg a háború utáni békés prosperitás időszakát. Másrészt a szovjet partizánmozgalom fő hadszíntere Belarusz volt, a partizánköztársaság-ímázt pedig a háború után tovább igyekezett a szovjet propaganda erősíteni (IOFFE, G. 2006).

Mégsem a Győzelem tér ad helyet a nagy honvédő háború múzeumának, ami egyben a világ legrégebbi második világháborús múzeuma, mivel 1944. november 7-én, rövidebb Minszk visszafoglalása után nyitotta meg kapuit. A múzeum a hivatalos belarusz történelemszemlélet legfontosabb intézményeként 2014-ben költözött át az Október térről (ahová 1966-ban került) a „Minszk hősváros” szoborkomplexum átalakított, modernizált helyszínére, ahol a katonai parádékat is rendezik 2004 óta (SHIROKANOVA, A. 2010). Az átalakítások keretében az itt futó sugárutat 2005-ben átkeresztelték Győztesek sugárútjára (praszpekt Peramozscaŭ), a hősváros, a győzelem imázsának erősítése érdekében. Az 1970-as években – a már említett egykori tatár negyed helyén – kiépült, a moszkvai Novij Arbatot (az egykori Kalinyin sugárutat) idéző, négy hatalmas toronyház által kísért sugárút elkészülte után Maseraŭ, a népszerű belarusz pártfőtitkár és partizánvezér nevét vette fel először, aki 1965-től 1980-ig – balesetben bekövetkezett haláláig – volt a belarusz pártfőtitkár. Maseraŭ regnálása egybe esett a gyors belarusz gazdasági fejlődés időszakával, így a lakosság körében más főtitkárokkal ellentétben igen népszerű volt. Bár a 2005-ös névváltoztatás mögött több szerző politikai-ideológiai okokat lát (lásd SHIROKANOVA, A. 2010; BEKUS, N. 2017) a Maseraŭ sugárút vagy a Győztesek sugárútja elnevezés lényegében egymás komplementerének tekinthető a belarusz ideológiai kontextusban, hisz Maseraŭ partizánvezérként maga is a győztesek közé tartozik.

Bár BEKUS (2017) úgy véli, hogy Belarusz európaiságának erősítése érdekében indultak meg a 2000-es években Minszkben a historizáló fejlesztések, rekonstrukciók, ennek vélhetően szinte kizárólag a városkép turisztikai vonzerejének javítása volt a célja. A turisztikai okok mellett Minszkben – szovjet újvárosként – nyilván hiányoztak, vagy legalább is alulreprezentáltak voltak azok az elemek, amelyek a főváros régi idők óta létezését, hatalmi centrumként való beágyazottságát sugallták volna (HANSEN, A. 2017). Ennek keretében megújult a középkori városmag, a Szentháromság negyed (Trajeckaje Pradmeszce), a Felső Város (Vjerhni Horad), illetve újjáépítették az egykori városházát (Ratusa) is.

De nem csak a városmag terei képviselnek reprezentatív, szimbolikus funkciókat Minszkben. Az üzemek, például a saját metróállomással rendelkező MTZ főbejáratánál önálló városi alközpontok, közlekedési csomópontok jöttek létre, ahol az üzem által fenntartott boltok, kereskedelmi egységek is megtalálhatók. Az üzemek főbejárata előtti tér reprezentatív funkciókat is betölt, ünnepek, szabadtéri rendezvények, kiállítások helyszínéül szolgál. A szimbolikus helyek terjedésének újabb keretét a szovjet éra ateizmusával való szakítás adja: új szakrális helyek, templomok épültek 1991 után Minszkben, főként a külvárosi lakótelepekhez kötődően (SHIROKANOVA, A. 2010).

6.1.5. Minszk: a kompakt város

A szovjet városok nem annyira utcahálózat-alaprajzukat, hanem a telekbeépítést tekintve hoztak gyökeresen újat (MENDŐL T. 1963). A telkek határai elveszítették jelentőségüket az állami földtulajdonlás miatt, így az utcák közötti terület szabadon volt beépíthető. Minszk lakónegyedeire is jellemző a határozott utcafront hiánya, az ún. úszó beépítés (ibid.). A házak két utca között nagyobb, parkosított területen fekszenek. A lakásépítési beruházások sokszor egységes elvek szerint kialakított egész városnegyedek (lakótelepek, azaz mikrorajonok) kialakítását jelentették. Bár a lakótelepek elvileg elegendő lakóterületet biztosítottak az ott élők számára, a vertikális kiterjedés miatt – ezeket BOHN (2008) „vertikális falvaknak” nevezi vidéki kultúrájú társadalmuk miatt – egységnyi földterületre vetítve mégis nagyobb népsűrűség lett az eredmény, mint a hagyományos beépítésű európai városokban. A helyi történelmi sajátosságok által meghatározott közigazgatási határ, illetve az urbánus zóna kijelölésének módja ugyan jelentősen befolyásolja az átlagos városi népsűrűséget, ami az eltérő módszertan miatt így egy-egy város esetén igen eltérő értékekhez vezethet, mégis megállapítható, hogy Minszk a sűrűbben lakott európai nagyvárosok közé tartozik (SHIROKANOVA, A. 2010) a lakótelepek nagy aránya és a kertes beépítés szinte teljes hiánya miatt.

Az 1950-es évek végén, az 1960-as években épült lakóházak átlagmagassága csupán 3-5 emelet volt. A sztálini korszak díszesebb épületei mellett az 1950-es évek végén elterjedt, a korszak pártfőtítkáráról elnevezett ún. hruscsov-kák olcsóbb, egyszerűbb kivitelű, 4-5 emeletes zsaluzott beton egyenházai jellemzik Minszk belső lakóövezeteit, ahol a népsűrűség nem haladja meg a 10 ezer fő/m²-t (LUKASOV, A. 2005).

Minszk leggyorsabb népességnövekedési periódusa (1970-es évek) épp a paneltechnológia szovjetunióbeli elterjedésével esett egybe. E folyamat eredményeként a városterület háromnegyedét a 10-15 emeletes panelházakból álló, 12-15 ezer fő/km² népsűrűséget is meghaladó külső lakóövezet alkotja, amely önálló városnegyedekre tagolódik. A paneltechnológias építkezések mindmáig nem álltak le a város határában, amely főként nyugat-délnyugati (például Brilevicsi, Szuharava, Kamennaja Horka), illetve keleti (például Uruccsja) irányban terjeszkedik. A lak-sűrűség és az épületek átlagos magassága emiatt a városközponttól távolodva – a telekárak által befolyásolt amerikai várossal ellentétben – épp növekszik; Minszk legsűrűbben lakott városrésze az 1970-es években épült Szerabránka.

A szovjet éra lakótelep-építéseit csak megkésve, az utóbbi 1-2 évtizedben követte a szolgáltató infrastruktúra, amely egyrészt a kereskedelmi funkció piaci réseit próbálta betömni. Ennek formájaként az 1990-es évek elején Minszkben is létrejöttek informális elárusító-helyek (bazar) ám a szigorú belarusz szabályozás ezeket idővel felszámolta, így Moszkvával, vagy Kijevvel ellentétben nem váltak

a városkép részévé. Csupán a legnagyobb bolhapiac, a zsdanovicsi piac maradt meg, ahol az árusítást később szabályozott mederbe terelték. A szolgáltatási szektor fejlődésével Minszkben is megjelentek a hipermarketek, plázák (pl. Hippi/Gippo, Evroopt, ProStore, Korona), illetve a város piacait is modernizálták (pl. Kamaroüszki rinak) (PIROZHNIK, I. et al. 2015). Másrészt a motorizáció elterjedésével, a parkolóhely-hiány enyhítése érdekében, új szolgáltatásként megjelentek az őrzött parkolók és garázsok, amelyek nagy kiterjedésű telepeket alkotnak a nagy lakótelepek szomszédságában a minszki autópálya-körgyűrű mentén.

Kisebb foltokban a kertes övezet is megtalálható Minszkben. Egyrészt idővel családi házak épültek azon egykori falvak (SHIROKANOVA, A. 2010) telkein, melyeket a város terjeszkedése során magába olvasztott. Fából épült boronaházakat – reliktumként – akár egy-egy lakótelep közepén is találhatunk. Másrészt a „vidéki metropolisz” (BOHN, T. 2008) területén az egykori városi kiskertek (SHIROKANOVA, A. 2010), dácsa-telepek idővel szintén lakóövezetté váltak (pl. Szelhaszpaszjolak, Sjenica), míg a város határain kívül a szuburbanizáció terei lettek. A szuburbanizáció fő tengelyeit a városba érkező vasútvonalak jelentik. A szovjet vasúti villamosítás a nagyobb forgalmú városkörnyéki vonalakon kezdődött meg először, innen ered az elővárosi személyvonat neve (elektricska) is. A Breszt-Minszk-Moszkva vasúti fővonalat kivéve Belaruszban ráadásul csak az elővárosi szakaszok (Maladzecsna-Minszk, Babrujszk-Minszk) voltak a legutóbbi időkig villamosítottak. A legnagyobb szuburbán település, Zsdanovicsi gyors növekedését nem csak a jó közlekedési fekvés (vasút), de a szovjet érában épült, az üdülőfunkciót és a város vízellátását is szolgáló mesterséges tó, a Minszki-tenger (Minszkoje More) közelsége is befolyásolta.

A rajzasztalon megtervezett szovjet városokra, így Minszkre is jellemző a gyűrűs-sugaras főúthálózat. A város területén három nagy körgyűrűt (kolco) alakítottak ki az 1950-es évektől, aminek legkülső tagja a város határán futó autópálya-körgyűrű (MKAD). A 2010-es évekre a város sok helyen már túlnőtt ezen, de időközben egy újabb külső tranzit-gyűrűt is átadtak. A nagy népsűrűségnek és a város szabályos alaprajzának köszönhetően a belső tömegközlekedés adottságai rendkívül jók. A város közlekedését két metróvonal – az „autógyári” (K-Ny) és a „moszkvai” (É-D) – segíti az 1980-as évek óta, illetve egy harmadik metróvonal építés alatt áll. A kiváló közlekedési adottságok mellett számottevő a városban található zöldfelületek nagysága is, melyek a magas laksűrűség ellenére igen zölddé teszik Minszket. A szovjet íróról, Gorkijról és a jeges-tengeri hajózóút szovjet úttörőiről, a cseljuszkinistákról elnevezett park, mint szovjet szimbólumok, illetve a botanikus kert Minszkben máig megtalálható, sőt a belarusz internacionalizmus jegyében 2014-ben Hugo Chávezzel is elneveztek egy parkot. A várost átszelő Szviszlacs folyó tágabb környezete önmagában is egy zöld zónát képez.

A kötet szerzői:

BAROCH CSABA (5.3-as, 6.2-es fejezet)

geográfus MsC hallgató (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

2017-ben szerezte meg BSc fokozatú földrajz szakos diplomáját az ELTE TTK-n, település- és területfejlesztés szakirányon. Ugyanezen évtől az ELTE geográfus mesterszak hallgatója. Korábbi szakdolgozatának témája „Budapest szimbolikus terei és térfoglalási módjai a közterület-neveken keresztül”, melynek megvédésére az ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén került sor. Kutatási és érdeklődési területe: a városföldrajz, a radikális és kritikai földrajz, és az ezekkel kapcsolatos társadalomelmélet.

BARTA GÉZA (SZERK.) (3.3-as, 5.1-es fejezet)

doktorandusz (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

Több év gimnáziumi tanítás után 2017-ben kezdte meg tanulmányait az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézetében. Érdeklődési területe a társadalomföldrajz és a kulturális antropológia határterületeit érintik. Kutatási témái: az etnicitás, a nemzeti és regionális identitás földrajzi dimenziói, illetve a kapcsolódó társadalomelméleti megközelítések. Az Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

BERKI MÁRTON (SZERK.) (6.2-es fejezet)

PhD, egyetemi adjunktus (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

2009-ben, a geográfus diploma megszerzését követően kezdte meg tanulmányait az ELTE Földtudományi Doktori Iskolájában, majd doktori ösztöndíjas éveit követően az MTA Szociológiai Intézetének kutatójaként dolgozott. 2014-ben védte meg doktori értekezését, ezután került az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékére (2016 nyaráig félállásban még az MTA-n is kutatott). Fő oktatási és kutatási területei a városföldrajz, a városszociológia és a kulturális földrajz.

BOTTLIK ZSOLT (3.2-es, 3.3-as, 4.1-es, 6.3-as fejezet)

dr. habil, egyetemi docens (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

Több év középiskolai tanítás után került a MTA Földrajztudományi Kutatóintézetébe. Kutatási területe az etnikai földrajz, valamint a köztes-európai országok regionális földrajza. Jelenleg az ELTE oktatója és az itt működő Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely vezetője.

DEMETER GÁBOR (2.1-es fejezet)

dr. habil, tudományos főmunkatárs (MTA BTKK, TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET).

Történész, geográfus és angol szakfordító végzettséggel rendelkezik, 2009-ben Junior prima díjas, 2010-ig a DE TTK Természetföldrajzi- és Geoinformatikai Tanszékének adjunktusa. Leginkább GIS technológia alkalmazásával folytatott kutatásainak fókuszában a Balkán-félsziget 18–20. századi diplomácia- és gazdaság- és társadalomtörténete és Magyarország történeti földrajza (migráció,

város- és társadalomtörténet, tájhasználat-változás, környezettörténet, regionális egyenlőtlenségek a 18–20. századi Magyarországon és Kelet-Európában) áll.

GYURIS FERENC (2.2-es fejezet)

PhD, egyetemi adjunktus (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

Felsőfokú tanulmányait az ELTE TTK geográfus szakán, valamint egy Erasmus-ösztöndíjas félév erejéig a berlini Humboldt Egyetemen végezte. Regionális elemző szakirányos geográfus diplomáját az ELTE-n szerezte 2008-ban, doktori fokozatát a Heidelbergi Egyetem Földrajzi Intézetében 2012-ben. Fő kutatási területét a térbeli egyenlőtlenségek, a szocialista és posztiszocialista térségek földrajza, a tudás földrajza, valamint a geográfia története jelentik. Intézeti munkája mellett az ELTE Márton Áron Szakkollégium Természettudományi Műhelyének vezetője.

ILLÉS TAMÁS (3.3-as, 4.3-as fejezet)

doktorandusz, (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET)

Földrajzból alap-, majd mesterszakos diplomáját az ELTE TTK-n szerezte, miközben egy félévet volt a Heidelbergi Egyetem vendéghallgatója. Doktori tanulmányait 2016-ban kezdte meg az ELTE Földtudományi Doktori Iskolában. Kutatásainak homlokterében etnikai- és vallásföldrajz, geopolitika, valamint a történeti demográfia földrajzi dimenziói állnak. Az Etnikai- és Vallásföldrajzi Műhely tagja. Az Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

KARÁCSONYI DÁVID (6.1-es fejezet)

PhD, tudományos munkatárs (MTA CSFKI, FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET)

2004 óta foglalkozik intenzíven Ukrajnával illetve a tágabb európai posztiszovjet térséggel, ahol terepi kutatásokat is végzett. Regionális földrajzi publikációinak középpontjában az európai posztiszovjet térség regionális fejlődése, továbbá a csernobili baleset hosszú távú regionális társadalmi hatásai állnak.

KŐSZEGI MARGIT (3.1-es, 4.1-es, 4.2-es, 5.2-es fejezet)

PhD, tudományos munkatárs (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET)

Földrajz és történelem szakos tanárként, több év középiskolai tanítás után 2008-ban kezdte meg doktori tanulmányait az ELTE Földrajz-, Földtudományi Iskolájában, ahol 2011-ben védte meg értekezését. Kutatási területe a posztiszocialista, etnikai jellegű társadalmi folyamatok vizsgálata. Jelenleg az ELTE tudományos munkatársa, és az itt működő Etnikai- és Vallásföldrajzi Tudományos Műhely tagja.

LINC ANNAMÁRIA (5.2-es fejezet)

doktorandusz (ELTE TTK, FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET).

2016-ban földrajz szakos tanár (BSc), 2018-ban turizmusfejlesztő geográfus (MSc) oklevelet szerzett. Ezt követően 2018-ban kezdte meg doktori tanulmányait az ELTE Földtudományi Doktori Iskolájában. Kutatási területe kiterjed Kárpátalja turisztikai ágazatára, illetve a magyar-ukrán határ menti területek együttműködési kapcsolataira és annak jövőbeni alakulására.